

AIDA SMAILBEGOVIĆ
Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut
aida.smailbegovic@ois.unsa.ba

AHMED ZILDŽIĆ
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
ahmed.zildzic@ff.unsa.ba

PRIKAZI I OPISI ISLAMSKE KOZMOLOGIJE U MA‘RIFETNĀMI IBRĀHĪMA HAḲḲĪJA ERZURŪMĪJA IZ GAZI HUSREV-BEGOVE BIBLIOTEKE

Sažetak

U radu se govori o poznatom enciklopedijskom djelu *Ma‘rifetnāma* (Knjiga o spoznaji) islamskog učenjaka Ibrāhīma HaḲḲīja Erzurūmīja (umro 1194/1780), koje se čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu pod signaturom R-105. Knjiga je osobito značajna kao svojevrsna osmanska enciklopedija koja, između ostalih materijala koje je autor sabrao i kategorizirao po temama i poglavljima u nekoliko cjelina, predstavlja i klasifikaciju ukupnosti znanosti iz vizure jednog postklasičnog osmanskog enciklopediste. Nakon kratkog predstavljanja autora, strukture i osnovnih tematskih odrednica *Ma‘rifetnāme*, autori posebnu pažnju posvećuju iluminiranim stranicama s prikazima i opisima islamske kozmologije (*hay‘at al-islām/aškāl al-islām*), koje se predstavljaju s motrišta historije umjetnosti, a koje su analizirane u komparativnom odnosu s brojnom srodnom građom, među kojom i najstariji poznati prijepis ovog djela u svijetu. Prikazani i opisani dijelovi, kako ih donosi Erzurūmī, sprovedeni su i interpretirani temeljem njihovih predstava u kur‘anskom tekstu, hadisima Poslanika islama te različitim predajama.

Ključne riječi: islamska kozmologija, islamska umjetnost, *Ma‘rifetnāma*, Ibrāhīm HaḲḲī Erzurūmī, Gazi Husrev-begova biblioteka

I zašto oni ne promisle o carstvu nebesa i Zemlje i o svemu onome što je On stvorio, i da im se, možda, kraj njihov primakao?
Kur‘an, VII:185

Uvodne napomene

Neki od poznatih ciljeva i ishoda znanosti su deskripcija i klasifikacija fenomena. Kao temeljno polazište svake znanstvene razrade, ti postupci odražavaju *modus operandi* ljudskog uma koji deskripcijom, a potom i klasifikacijom po srodnosti, fenomene stvorenog svijeta poima i usvaja. No i

same znanosti su odvajkada bile predmet iste opsesije: nastojanja da se opišu i rasporede po srodnosti, kako bi se pregledno mapirala ljudska spoznaja. U islamskoj civilizaciji, klasifikacija i deskripcija znanosti (*taqsīm al-‘ulūm*) stalno je ponavljajuća tema kojom su se zaokupljali neki od najpoznatijih islamskih učenjaka, filozofa i mistika. Od začetnika arapsko-islamske filozofske misli al-Kindija u III/IX stoljeću pa sve do predmodernog perioda i Šāh Waliyyullāha Dihlawīja iz XII/XVIII stoljeća, plejada islamskih učenjaka iz različitih dijelova islamskog svijeta, pripadnika i promicatelja raznih islamskih škola mišljenja i denominacija na svim značajnim jezicima islamskoga svijeta posvetila je ovoj važnoj temi obimna djela trajne vrijednosti. U periodu klasične islamske kulture, vrhunac zanimanja muslimanskih učenjaka za opis i razvrstavanje znanosti dosegnut je u djelima autora poput al-Fārābija, al-Ġazālīja i Quṭb al-dīna Šīrāzīja. Njihova djela poslužila su kao osnova i model za sve naknadne pokušaje onih koji su ih nasljeđovali na tom polju.

U osmanskome intelektualnom kontekstu, koji je značajan za izučavanje islamske intelektualne povijesti kasnijega perioda, najvažnija tri djela koja se bave deskripcijom i klasifikacijom znanosti su: glasovita enciklopedija Ahmeta Tašköprüzadea (umro 969/1561) pod naslovom *Miftāh al-sa‘āda wa mišbāh al-siyāda fī mawḍū‘āt al-‘ulūm* (Ključ sreće i svjetiljka uspjeha: o temama znanosti), zatim biobibliografski rječnik Katiba Çelebija (umro 1067/1657) pod naslovom *Kašf al-ẓunūn ‘an asāmī al-kutub wa al-funūn* (Otklanjanje nedoumica: o naslovima knjiga i nazivima umijeća) te, konačno, enciklopedija Ibrāhīma Haḳḳīja Erzurūmīja¹ (umro 1194/1780) *Ma‘rifetnāma* (Knjiga o spoznaji).² Vremenski pravilno raspoređena u XVI, XVII i XVIII stoljeće, navedena djela mogu poslužiti i za kronološko izučavanje evolucije intelektualnih napora osmanskih učenjaka kada je riječ o klasifikaciji znanosti.

O autoru i djelu

Ibrahim Hakkı rođen je 1115. (1703) godine u mjestu Hasankale (Ḳal‘a-i Ḥasan) u oblasti istočne Anadolije u okrilju Osmanskoga Carstva. Osnovna saznanja stekao je pred ocem Osmanom Hasan-efendijom, koji je bio poznat pod nazivom *derviš*. Duhovni predvodnik njegovog oca bio je šejh Ismā‘īl Faḳīrullāh Tulvī, čiji će kasniji sljedbenik postati i sam autor *Marifetname*. Nakon smrti Ismā‘īla Tulvīja njegov duhovni put će u funkciji šejha preuzeti

1 Sukladno naučnoj ZDMG transkripciji Ibrāhīm Haqqī Arḍ al-rūmī; u nastavku teksta navodit će se pojednostavljeno, prema savremenom turskom bilježenju kao Ibrahim Hakkı Erzurumi.

2 U nastavku teksta pojednostavljeno *Marifetnama*.

Ibrahim Hakkı, koji je još za života uživao reputaciju evlije.³ Istovremeno, obavljao je funkciju imama Yukari Habib ef. džamije u rodnom mjestu, gdje se posvetio spisateljskom poslu. Po vlastitim tvrdnjama napisao je više od trideset djela, a pet među njima (*Dīvān*, *Marifetnama*, *ʿIrfāniye*, *Insāniye*, *Mağmūʿat al-maʿānī*) smatraju se nosivim naslovima njegovog opusa (*uşûlü beş*).⁴

Marifetnama Ibrahima Hakkija Erzurumija napisana je 1170. (1756-57), u vrijeme kada već dolazi do prodora modernih naučnih shvaćanja, u prvom redu u prirodnim i tehničkim znanostima koje dolaze sa Zapada i nalaze primjenu prvenstveno u vojnoj industriji.⁵ U takvom kontekstu postepene modernizacije nauka u Osmanskom Carstvu, *Marifetnama* predstavlja neoklasični impuls i posljednju rekapitulaciju klasičnog islamskog svjetonazora i poretka kakav je stoljećima dominirao osmanskim intelektualnom tradicijom. Unatoč tome, brojni su odjeci tih novih naučnih shvaćanja kod Erzurumija, posebno kada je riječ o novom poretku i heliocentričnom Kopernikovom učenju.

Što se tiče same strukture enciklopedije, ona je prilično jednostavna i slijedi klasične uzore; djelo je podijeljeno na uvodni dio, tri poglavlja koja autor naziva *fann*, a koja se dalje raščlanjuju na veći broj potpoglavlja (*bāb*), dijelova (*faşl*) i odjeljaka (*navʿ*). Na kraju, kao epilog dolazi zaključak (*hātima*). Uvodni dio tematski je usmjeren ka obrazlaganju tradicionalne kozmologije u skladu s islamskim učenjem (*heyʿet-i islām*). U njemu autor govori o makrokosmosu (*ālem-i kebīr*), čovjeku kao mikrokosmosu (*ālem-i şağīr*) s jasnim sufijskim koloritom, te iznosi islamsko predanje o nastanku svijeta, Božijem Prijestolju, džennetu, džehennemu, melekima, Sudnjem danu i dr. S obzirom na to da se navedeno predanje temelji na velikom broju djela koja se protežu stoljećima unatrag, teško je odrediti na koje izvore se Erzurumi poziva, jer ih ne imenuje.⁶

3 O tome pogledati E. J. W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, sv. IV, ur. Edward Browne, „E. J. W. Gibb Memorial”, Luzac & Company Limited, London, 1967., str. 162.

4 Vidi: Selami Şimşek, *Osmanlı'nın Bilgileri 6: Erzurumlu İbrahim Hakkı*, İlke Yayıncılık, İstanbul, 2016.

5 Vidi: Adnan Adıvar, *Nauka kod osmanskih Turaka*, prevod s turskog jezika Kerima Filan, Islamska pedagoška akademija, Zenica, 1999., str. 257. Ibrahim Hakkı Erzurumi savremenik je Ibrahima Müteferrike, koji je u povijesti kulture Osmanskoga Carstva ostao zapamćen prvenstveno kao osnivač prve štamparije, ali je opseg njegovih inovacija, uključujući autorska djela i prijevode, višestruko nadmašivao te okvire.

6 Osnovu rada i glavni izvor koji je poslužio za pisanje ovog rada čini rukopis R-105 iz kolekcije rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke. Prema njemu smo predstavili i strukturu *Marifetname*, u kojoj općenito nema mnogo odstupanja u različitim rukopisima. S obzirom na to da su prikazi koje predstavljamo u radu ustvari ilustracija teksta *Marifetname*, bilo je potrebno često se referirati na sâm osmanski tekst izvornika. To smo u prvom redu činili koristeći R-105, a na mjestima gdje je bila potrebna kontrola

Prvo poglavlje govori o strukturi materijalnog svijeta u skladu s učenjima drevnih grčkih filozofa i znanstvenika, na način kako su ista prihvaćena i interpretirana na Istoku i u islamskom svijetu. Ondje nalazimo odjeljke koji govore o četiri osnovna elementa prirodnog poretka, njihovim osobinama i ukrštavanjima, o rudama i mineralima koji u poznatoj sekvenci (*mevālid-i selāse*) u konačnici dovode do stvaranja čovjeka: iz minerala su nastale biljke, iz biljaka su se razvile životinje, a iz životinja ljudi.⁷ U ovom poglavlju autor raspravlja i o Sunčevom sistemu, usvajajući i braneći novi kopernikanski poredak, te opovrgavajući sve navode i argumente koji govore protiv heliocentričnog sistema. U tom smislu Erzurumi je dosta odvažniji u odnosu na Katiba Çelebija i Ibrahima Müteferriku, na čija djela pod istim nazivom *Cihānnüma* se poziva.⁸

Drugo poglavlje govori o anatomiji ljudskog tijela i strukturi duše, kombinirajući sva dostupna saznanja svog vremena iz oblasti medicine, ali u skladu s vlastitim autorskim manifestom cijeloj raspravi dajući vjerski i osobeno sufijjski predznak, što je vidljivo i iz naslova „Zrcalo tijela i duše...”

Treće poglavlje je u potpunosti „sufijjsko”: o duhovnom putovanju i dosezanju duhovne spoznaje i Božanske bliskosti. Za razliku od drugog poglavlja koje je „zrcalo tijela”, treće poglavlje je „zrcalo srca”. U pet dijelova i mnoštvo odjeljaka autor raspravlja o općim postulatima islamskog vjerovanja, duhovnog puta sufizma i njegovim osobenostima. Za rekonstrukciju autorove biografije i njegovog duhovnog usmjerenja od posebnog značaja je prvih deset odjeljaka petog, posljednjeg dijela,⁹ u kojima autor govori o životopisu i duhovnim podvizima ranije spomenutog šejha Ismā‘īla Tulvīja, poznatog po nadimku Faḫrullāh, u čijoj službi je prvo bio autorov otac, a potom i on

teksta i eventualna ispravka istoga, koristili smo digitaliziranu štampanu verziju *Marifetname* na osmanskome jeziku iz kolekcije Austrijske nacionalne biblioteke (Österreichische Nationalbibliothek – Z162946206), dostupnu na: <https://books.google.co.jp/books?id=rsRLAAAACAAJ> [15. augusta 2025].

- 7 Susret ovih predanja s pojedinim zapadnim čitateljima dovest će do nejasnih tvrdnji o tome kako je Ibrahim Hakkı Erzurumi ustvari stoljeće prije Darwina elaborirao teoriju evolucije, iako njegovo cjelokupno djelovanje i sadržaj same *Marifetname* jasno ukazuju na drugi i drukčiji pravac. O tome vidjeti kod Adnan Adivar, op. cit., str. 258, napomena br. 131.
- 8 Od klasičnih islamskih autora Erzurumi se poziva na pisanja Faḫr al-dīna Rāzīja, al-Ġazālīja, neznanne enciklopediste poznate pod skupnim nazivom Iḥwān al-ṣafā’ i dr. Prema riječima samog autora, njegova *Knjiga spoznaje* sačinjena je na temelju četiristo knjiga.
- 9 Fenn III, bab V, faṣl VIII, nev’ 1-10, R-105, fol. 278r-290v; str. 504-528 štampane verzije *Marifetname*.

sam. Na taj način autor posredno nudi obilje biografskih i autoreferencijalnih elemenata¹⁰ koji su umnogome olakšali pisanje o njegovom životu i djelima.¹¹

Rukopis *Marifetname* iz Gazi Husrev-begove biblioteke pohranjen pod signaturom R-105 osobito je značajan kao jedini poznati primjerak ovog djela sadržan u zasebnom kodeksu, dok su ostali prijepisi koji se čuvaju u bosanskohercegovačkim zbirkama sastavni dio kodeksa s više djela ili pak nisu cjeloviti.¹² Jedini je primjerak u kojem su sadržane i dvije iluminirane stranice s prikazima i opisima islamske kozmologije, čime se dodatno ističe njegova vrijednost. Rukopis je opisan u prvom svesku *Kataloga arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa* Gazi Husrev-begove biblioteke koji je obradio Kasim Dobrača, no bez naznake o postojanju iluminacija.¹³ Drugi spomen nalazimo u radu Ahmeda Mehmedovića koji primjećuje sljedeće: „Osim prekrasne kaligrafije, rađene *nashī* pismom, rukopis je ukrašen brojnim i dopadljivim ilustracijama, tabelama, grafikonima u boji koji objašnjavaju tekst. Rukopis je veoma vrijedan i reprezentativan.”¹⁴ Spomen ovog rukopisa nalazimo i kod Mustafe Jahića koji donosi kratak prikaz sadržaja

- 10 Uprkos tome, neke osnovne činjenice glede njegovog djelovanja ostaju nepoznanica. Iako izlaže porodični i vlastiti duhovni pedigre, a njegova *Marifetname* je od početka do kraja prožeta snažnim sufijskim utjecajima, nije do kraja poznato kojem sufijskom bratstvu je ustvari Ibrahim Hakkī Erzurumi pripadao; najčešće se navodi da je u pitanju nakšibendijski sufijski red, dok drugi tvrde da je to kadirijski.
- 11 O tome postoji bogata literatura na mnogim jezicima. Osim kraćih biografskih skica koje pronalazimo u brojnim katalozima orijentalno-islamskih rukopisa uz opise *Marifetname*, brojne su odvojene studije o njegovom životu i djelima. Za ranije studije pogledati: Ismet Binark; Nejat Sefercioğlu, *Erzurumlu Ibrahim Hakkī Bibliyografyasi*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1977. Za novije studije pogledati: Mustafa Çağrıci, „Ibrahim Hakkī Erzurumi (o. 1194/1780)”, *İslām Ansiklopedisi*, sv. 21, Türkiye Diyanet Vakfı, Istanbul, 2000., str. 305-311, osobito bibliografiju na kraju natuknice.
- 12 U Gazi Husrev-begovoj biblioteci do danas su sačuvana još dva prijepisa ovog djela, oba uvezana s drugim djelima u kodeksu. Usp. Haso Popara, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. XVI, Al-Furqan, Fondacija za islamsko naslijeđe i Rijaset Islamske zajednice u BiH, London – Sarajevo, 1429/2008, str. 385-386 i Osman Lavić, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. XVII, Al-Furqan, Fondacija za islamsko naslijeđe i Rijaset Islamske zajednice u BiH, London – Sarajevo, 1431/2010, str. 53-54. U rukopisnoj zbirci Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine sačuvano je peto poglavlje ovog djela. Usp. Osman Lavić, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Al-Furqan, Fondacija za islamsko naslijeđe i Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, London – Sarajevo, 1432/2011, str. 4.
- 13 Usp. Kasim Dobrača, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. I, Al-Furqan, Fondacija za islamsko naslijeđe i Rijaset Islamske zajednice u BiH, London – Sarajevo, 1421/2000, str. 11.
- 14 Ahmed Mehmedović, „Hadži hafiz Muhammed Baqi Džino-zade – sarajevski kadija, vakif, kaligraf i bibliofil”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. XXIX-XXX, Sarajevo, 2009., str. 229.

djela te njegov značaj. Autor također reproducira i dvostranični prikaz islamske kozmologije koji je središnja tema našeg rada, no ne donosi njegov opis.¹⁵

S obzirom na to da ove iluminacije do sada nisu bile predmetom stručne i znanstvene obrade, a unutar rukopisa se izdvajaju po svojoj ikonografskoj složenosti i simboličkom sadržaju, donosimo detaljan opis i analizu dvostraničnog prikaza islamske kozmologije sadržanog u rukopisu Gazi Husrev-begove biblioteke, stavljajući ga pritom u komparativni odnos s brojnim paralelnim predstavama sadržanim u drugim rukopisima *Marifetname*, među kojima i najstariji poznati primjerak u svijetu, čiji je prijepis završen u mjesecu saferu 1175. hidžretske godine (augusta 1761), u *Ḳal'a-i Ḥasan*, rukom Muṣṭafe b. Aḥmeda al-Ḥūdija, što je samo četiri ili pet godina nakon Erzurumijeva završetka ovog djela. Rukopis smo pronašli u Edirnama, Republika Turska, u Selimiye Kütüphanesi, a pohranjen je pod signaturom Selimiye Yazmalar 4633, i do sada nije bio predmetom znanstvene obrade. Rijetki su poznati primjerci ovog djela prepisani do kraja XVIII stoljeća, dok J. M. Rogers ističe da je jedan od najstarijih poznatih rukopisa onaj iz Khalili kolekcije, prepisan 3. šabana 1226. (2. septembra 1811).¹⁶ Pored navedenog, dio komparativnog materijala čini još pet rukopisa iz XVIII stoljeća, koje smo također pronašli u različitim rukopisnim zbirkama u Republici Turskoj, a koji nisu bili predmetom znanstvene obrade. Njihov pregled, sukladno biblioteci i kolekciji u kojoj se čuvaju te signaturi pod kojom su pohranjeni, kao i godinu i mjesto prijepisa te ime prepisivača, donosimo u tabeli priloženoj na kraju rada (Tabela 1).

Prikazi i opisi islamske kozmologije

Primjerak iluminirane *Marifetname* iz rukopisnog fonda Gazi Husrev-begove biblioteke, pohranjen pod signaturom R-105, knjiga je većeg formata, dimenzija oko 32,5 x 22,5 cm, koja broji ukupno tristo sedam listova,¹⁷ a provedena paginacija suvremena je s prijepisom djela. Iza zaštitnoga lista žute boje nekoliko je nepaginiranih stranica koje prethode tekstu djela, a prva među njima sadrži pečate Osman Šehdijine biblioteke, vakifa Džinića (Ġmū-

15 Usp. Mustafa Jahić, *Trajnost islamskog naslijeđa: Rukopisi Gazi Husrev-begove biblioteke*, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 2019., str. 37-38.

16 Usp. J. M. Rogers, *Empire of the Sultans : Ottoman art from the Khalili collection*, Art Services International, The Nour Foundation, Virginia, London, 2000., str. 125. Vidi i opis dostupan putem poveznice: <https://inlibris.com/item/bn52829/> [11. novembra 2025]. Datum je preračunat krivo. Treba da stoji 23. augusta 1811. Svakako, i u faktografskom smislu napomena nije valjana: među trideset sedam iluminiranih rukopisa koje smo koristili u ovom radu kao komparativni materijal, samo njih deset je prepisano prije 1811. godine.

17 Svi podaci navedeni su temeljem uvida u izvornik. Usp. također i: K. Dobrača, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, str. 11.

zāde) te onaj Gazi Husrev-begove biblioteke. Potom slijedi sadržaj djela (*fihrist*), ispisan okomito crnom tintom na petnaest stranica s po pet stupaca podijeljenih dijagonalno u dvanaest cjelina, sve razdvojeno dvjema tankim crvenim linijama. U svim drugim primjercima ovog djela koji su poslužili kao komparativni materijal,¹⁸ sadržaj je ispisan u jednakim kvadratnim ili pravougaonim poljima, najviše njih četrdeset osam, a najmanje dvadeset jedno po stranici, dok je samo u dva rukopisa tekst ispisan okomito.¹⁹ Prednja strana lista na kojem počinje tekst djela sarajevskog primjerka također sadrži pečat Šehdijine biblioteke i onaj vakifa te vakufsku zabilješku (fol. 1r).

Tekst je pisan na papiru, u trideset tri retka, crnom tintom i *nash* pismom, dok su pojedine riječi pisane ili nadvučene crvenom. Izuzetak je nekoliko stranica na kojima je tekst podijeljen u četiri stupca odvojen dvjema crvenim tankim linijama (primjerice one na fol. 31v-33r), a koje sadrže različite stihove. Sve stranice, kako one s tekstom tako i one koje sadrže iluminacije, obrubljene su dvjema tankim crvenim linijama. Izuzetak su prve dvije (fol. 1v-2r), ukrašene crnim linijama kojima je pridružena uska bordura u zlatu. Na ovim su stranicama krupnim zlatnim tačkama označeni završeci rečeni-

18 Usporedba je izvršena temeljem uvida u trideset pet iluminiranih rukopisa ovog djela koji sadrže likovne prikaze islamske kozmologije, a čuvaju se u različitim kolekcijama u Republici Turskoj, od kojih osamnaest u Süleymaniye Kütüphanesi u Istanbulu, pohranjeni pod sljedećim signaturama: Fatih 2850, Fatih 2849, Yazma Bağışlar 3897, Serez 3767, Hüsrev Paşa 282, Hüsrev Paşa 279, Hazreti Nasuhi 188, Murad Molla 1316, Pertevniyal 408, Pertevniyal 409, Hamidiye 702, Halet Efendi 187, Halet Efendi 185, Halet Efendi 186, Pertev Paşa 334, Yazma Bağışlar 2263, Nuri Arlasez 105, Mihrişah Sultan 266; šest rukopisa je u Milli Kütüphane u Ankari: Milli Kütüphane Yazmalar 06 Mil Yz B 621/1, Milli Kütüphane Yazmalar 06 Mil Yz B 807, Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi 06 Hk 4454, Milli Kütüphane Yazmalar 06 Mil Yz B 14, Milli Kütüphane Yazmalar 06 Mil Yz B 687, Milli Kütüphane Yazmalar 06 Mil Yz B 289; tri su u İstanbul Arkeoloji Müzeleri: Arkeoloji Yazmaları 1241, Arkeoloji Yazmaları 142_1, Arkeoloji Yazmaları 142_2; tri u Beyazıt Kütüphanesi u Istanbulu: Veliyyüddin Efendi V1783, Beyazıt B3782, Beyazıt B3487. Preostalih pet rukopisa nalazi se u sljedećim zbirkama: Türk ve İslam Eserleri Müzesi, TİEM Yazma Eser Koleksiyonu 3866; Edirne Selimiye Kütüphanesi, Selimiye Yazmalar 4633; Köprülü Kütüphanesi, Mehmed Asım Bey 192; Manisa Kütüphanesi, Manisa İl Halk Kütüphanesi 5340; Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Hacı Bektaş-ı Veli Dergahı BY10728. Izvan Republike Turske konsultovali smo primjerak iz rukopisne kolekcije Safvet-bega Başıgaća, pohranjen u Univerzitetској biblioteci u Bratislavi, koji nosi signaturu TC.4, a dostupan je putem poveznice: <http://digitalna.kniznica.info/zoom/66807/view> [8. novembra 2025], te jedan primjerak sa Univerziteta u Michiganu, pod signaturom Ann Arbor, University of Michigan, Special Collections Research Center, Isl. Ms. 826, također dostupan u cijelosti putem poveznice: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015079129824&seq=1> [8. novembra 2025]. Stoga je komparativnom analizom obuhvaćeno ukupno trideset sedam iluminiranih rukopisa ovoga djela.

19 Usp. primjerak u Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan 266 te onaj u Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt B3782. Nije poznata godina njihova prijepisa, kao ni prepisivač.

ca. Prva stranica nosi 'unwān, vrlo jednostavne izvedbe, u kojem su ispod polukružnog luka stilizirani floralni motivi zlatne i crvene boje. Iz luka se izdižu mladice u zlatu, od kojih neke sežu do vrha stranice. Uvez je kože smeđe boje, s preklpom, te duguljastim središnjim medaljonom u zlatotisku na obje korice i preklpou, obogaćen stiliziranim floralnim motivima. Rubovi korica i preklpa imaju i dekorativnu pletenicu od zlata, koju s obje strane prate dvije zlatne linije. Premda kolofon ne sadrži informacije o prepisivaču i godini prijepisa, rukopis je moguće posredno, po nekim karakteristikama papira i uveza te kontekstualno u vremenskom okviru nastanka većine ostalih prijepisa, datirati u prvu polovinu XIX stoljeća.

Na početku djela, sukladno tradiciji dolazi zahvala Bogu i pohvala Poslaniku (fol. 1v), nakon čega autor bilježi vlastito ime i daje neke osnovne činjenice o djelu: ondje saznajemo da je važan motiv autora bio ponuditi sadržaj *Marifetname* na turskom jeziku i na jednom mjestu, čime bi potencijalne čitatelje lišio potrebe za brojnim drugim djelima na brojnim drugim jezicima. Između ostaloga, autor ondje bilježi i podatak da je knjigu napisao za sina Aḥmeda al-Na'īma kojemu se u tekstu na počecima poglavlja i odjeljaka i obraća riječima „ay 'azīz”.

Nakon toga slijedi Uvod u knjigu (*Muḳaddimetü'l-kitāb*) koji nas primarno zanima jer se ondje nalazi dvostranični prikaz islamske kozmologije koji je predmet ovog rada.²⁰ Erzurumi nas na početku Uvoda upoznaje s njegovim sadržajem, pa između ostaloga bilježi sljedeće:

U četiri potpoglavlja bit će objašnjen način stvaranja Arša, Kursije, dženneta, nebesa, zemlje, morā, svjetlosti, potom predznaci Sudnjega dana, stanja i situacije Sudnjega dana, smak svijeta, vječnost svijeta nakon susreta s Bogom, i to onako kako je obznanjeno u kur'anskim ajetima i Poslanikovim hadisima, zatim prema vjerskim stavovima koji se trebaju poštivati i slijediti, te prema mišljenjima islamskih učenjaka koje treba uvažavati. [fol. 2r]

Navedena četiri potpoglavlja podijeljena su nadalje u nekoliko dijelova i odjeljaka kroz koje se autor potanko bavi spomenutim temama. Dvama shematiziranim i znatno uprošćenim prikazima vizualizirani su Erzurumijevi opisi Arša, dženneta, nebeskih sfera, Kabe, *maḥšara* i džehennema. Prikazi su postavljeni jedan naspram drugoga, u zadanim okvirima kadra, i prvim su (fol. 13v, sl. 1) simbolički predstavljeni Arš, džennet, nebeske sfere i ovozemaljski svijet te džehennem, dok drugi (fol. 14r, sl. 2), uz predstave dženneta i džehennema sadrži apstrahirani izgled *Mjesta sakupljanja i stajanja ljudi na Sudnjem danu* (Maḥšar). Prikazi islamske kozmologije nisu uvijek izvođeni

20 Pored ova dva, rukopis sadrži još petnaest cjelostraničnih prikaza te osam onih koji zauzimaju pola stranice ili pak samo jedan manji dio.

dvostranično, tj. jedan naspram drugoga. Gotovo je jednak broj rukopisa u kojima su predstavljeni na navedeni način, odnosno onih u kojima su sadržani na dvjema stranama jednog folija: na lijevoj stranici rukopisa (*recto*) smještена je slika koja sadrži prikaz nebeskih sfera i Kabe, dok je na narednoj, desnoj (*verso*), ona s prikazom *Maḥšara*.²¹ Samo u jednom rukopisu, na stranici na kojoj je sadržan prikaz Kabe nalazi se ispisan i osnovni tekst djela, koji zauzima gotovo trećinu prostora unutar zadanih okvira, a majstor na skućenijem prostoru ipak uspijeva smjestiti sve elemente i opise.²²

Sudeći prema praznim stranicama u sarajevskom rukopisu, može se pretpostaviti da su prikazi izvedeni u različitoj radionici od one u kojoj je tekst prepisan.²³ Slijedom ustaljene prakse pripreme i izrade rukopisa, posao pisara u pravilu je prethodio onom iluminatora.²⁴ Usporedbom iluminiranih rukopisa koji su poslužili kao komparativni materijal, moguće je zaključiti da svi sadrže tematski i kompozicijski gotovo iste prikaze koji, međutim, nisu uvijek izvedeni jednako vješto. Ovom prilikom pridružuje im se i dvostranični prikaz s predstavom i opisima islamske kozmologije iz Gazi Husrev-begove biblioteke. Navedena činjenica snažno sugerira pretpostavku o postojanju svojevrsnog kanonskog modela prema kojem su rađeni svi ostali prikazi, tj. nije postojao njihov proizvoljan izgled prema nahođenju naručitelja, prepisivača ili majstora. Kvaliteta prikaza i suptilnost detalja ovisila je o umješnosti majstora. Navedeni kanonski model zacijelo je morao biti do danas zagubljeni autograf djela, naročito kada se uzme u obzir da najstariji poznati prijepis *Marifetname*, završen u rodnom mjestu Ibrahima Hakkīja četiri ili pet godina od njegova nastanka i za vrijeme autorova života, sadrži predstave i opise islamske kozmologije. Tome u prilog ide i činjenica da su pojedini primjerci prepisani s autografa, istaknuta kao napomena na kraju djela.

21 Od trideset sedam primjeraka koji su poslužili kao komparativni materijal, njih dvadeset sadrži dvostranični prikaz, a u sedamnaest rukopisa crteži su raspoređeni na dvije strane istog folija.

22 U pitanju je primjerak koji se čuva u Milli Kütüphanesi, Milli Kütüphanesi Yazmalar 06 Mil Yz B 687, koji sadrži dvostranični prikaz. Nije poznata godina njegova prijepisa, kao ni prepisivač.

23 Primjerak iz Gazi Husrev-begove biblioteke nije usamljen slučaj. U primjerku pohranjenom u Süleymaniye Kütüphanesi, Pertevniyal 409, prepisanom 1209. godine po Hidžri (1794-95), također je ostavljeno nekoliko praznih stranica. Ista pretpostavka iznesena je i u opisu rukopisa ovoga djela, dostupnog putem poveznice: <https://inlibris.com/item/bn52829/> [23. augusta 2025]. Još jedan primjerak pohranjen u Süleymaniye Kütüphanesi, Hazreti Nasuhi 188, sadrži dijelove stranica koje su ostale prazne te nekoliko iscrtanih tablica koje su ostale neispunjene. Godina prijepisa ovog primjerka nije poznata.

24 Za zapadnu tradiciju usp. Milan Pelc, *Minijature u misalima zagrebačkoga biskupa Jurja od Topuskog*, Institut za povijest umjetnosti i Sisačka biskupija, Zagreb, 2018., str. 12.

Ukrasne bordure koje ograničavaju prostor u koji su smještene oba crteža (fol. 13v-14r) majstor koristi kako bi simbolički situirao i označio *Svijet Lahuta* (‘ālam al-lāhūt) i *Sliku Veličanstvenog Prijestolja* – Arša (ṣūr al-‘arš al-a‘zam). Tekst smješta u središtu prve široke bordure od zlata, u maleni pravokutnik zaključen svodom koji boji u tamnosmeđu boju. Zdesna i slijeva teče tekst koji opisuje *Svijet Božanske svemoći* (‘ālam al-ġabarūt), te *Svijet duša i duhovnog kraljevstva* (‘ālam al-arwāḥ wa al-malakūt) – a koji izostaje na drugom crtežu (fol. 14r). U okomitim dijelovima bordure, pri samom vrhu, majstor upućuje na *Mjesto meleka koji nose Arš* (maqām ḥamalāt al-‘arš), koje također izostavlja na drugom prikazu, dok pri njenom dnu, s obje strane, upisuje tekst kojim simbolički označava *Okončanje postojanosti Prijestolja* (nihāyet-i kavām-i ‘arš ve kursī ve taḥt al-samā’).²⁵ Na drugom crtežu ovaj tekst smješta u prazni prostor između dvije bordure. Niti jednom od navedenih svjetova i mjesta ne pridodaje nikakve simbole niti ih njima pokušava dočarati, tj. na njih ukazuje samo tekstom. To je slučaj i sa svim ostalim iluminiranim primjercima ovoga djela iz skupine komparativnog materijala. Nastavljajući prema unutrašnjosti, majstor izvodi još jednu široku borduru, istovjetnu na oba prikaza, a koju boji u svijetlozelenu boju i ispunjava je crvenom zavojitom lozom tamnosivih listića, na prvom crtežu (fol. 13v) sada mjestimično oštećenih i izbljedjelih. Na prvom je prikazu ova bordura naslikana tik uz prvu, dok na drugom ostavlja prazan prostor među njima. Ovakvu borduru ispunjenu zavojitom lozom s listićima ne susrećemo u drugim primjercima, a u kojima je gotovo bez iznimke prisutna bordura ispunjena gusto raspoređenim, najčešće ukrizanim linijama koje tvore mrežastu strukturu, postavljena najbliže likovnim prikazima.²⁶ Mrežasta ornamentika izostavljena je u sarajevskom primjerku, a na njenom je mjestu široka bordura od zlata.

U slobodnom prostoru između druge i treće široke bordure od zlata, u središnjem dijelu pri vrhu, situira *Svijet duša i duhovnog kraljevstva*. Odmah ispod, u zadanim okvirima zlatne bordure, majstor na oba prikaza smješta *Israfilov rog* (Ṣūr Isrāfīl), ostavljajući ga bez likovnoga simbola, tj. predstavljajući ga samo tekstualno. To je slučaj i s ostalim primjercima iz skupine komparativnog materijala. Bez simbola ostavlja i *Visoke bedeme* (a‘lā al-ṣūr),

25 Ovaj natpis je na osmanskom jeziku, uz nekolicinu drugih. Većina je naziva preuzeta iz djela na arapskom jeziku, pa su stoga i zabilježeni u originalu.

26 U pojedinim je primjercima prvi vrhu oblikovana u vidu luka koji nadvisuje kompoziciju. Među njima usporedi primjericu rukopise u Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar 3897, Yazma Bağışlar 2263, Nuri Arlasez 105 ili onaj u kolekciji Safvet-bega Bašagića TC.4 : <http://digitalna.kniznica.info/zoom/66807/view?page=53> [10. novembra 2025]. Jedan od rijetkih primjeraka koji umjesto mrežastog ornamenta ima simbole u vidu malenih šiljatih lukova kojima su pridružene i crvene tačkice je onaj u Süleymaniye Kütüphanesi, Hazreti Nasuhi 188, izveden samo na crtežu koji sadrži predstavu Kabe, dok je na drugom posve izostao.

koje na oba crteža situira s unutarnjih strana bordura, pri njihovu samom vrhu, a nazive upisuje okomito, na ukupno četiri strane. *Levhi mahfuz* (Ploča pomno čuvana) pričvršćena je uz rub gornje bordure, s lijeve strane oba prikaza: na prvom je predstavljena u vidu kruga ispunjenog zlatom, u koji je smješten još jedan, manji krug obojen sivom bojom, sada mjestimično izbljedjelom i oštećenom, dok je na drugom crtežu predstavljena simbolom nejasna oblika i značenja, ispunjenim tamnosmeđom bojom ispod koje se nazire nečitljiv tekst. Na prvom je prikazu Ploča pričvršćena i povezana s bordurom, odnosno prostorom u koji majstor smješta Israfilov rog, dok na drugom borduru tek dodiruje vršcima prilično nespretno prikazana simbola. Na drugim se prikazima Ploča rijetko predstavlja simbolom kruga, a ondje je predočena u obliku kvadrata ili uspravnog pravougaonika koji je pri dnu blago ispupčen. Tek u četiri rukopisa nalazimo simbol u obliku kruga, među kojima primjerak u Süleymaniye Kütüphanesi u Istanbulu, pohranjen pod signaturom Mihrişah Sultan 266, ima najrodnije simbole onima u rukopisu iz Gazi Husrev-begove biblioteke.²⁷ S desne strane oba navedena simbola kojima je predstavljena Ploča pridodan je *Kalem*, čiji se također nevjesto izveden prikaz doima neproporcionalnim, tj. prevelikim.

Prikaz i opis dženneta gotovo je istovjetan na oba crteža, pozicioniran pri vrhu stranice, s tim da je onaj na fol. 13v spušten nešto niže ispod bordure. Osam stupnjeva dženneta majstor prikazuje piramidalno, diferencirajući svaki od njih različitim bojom.²⁸ Numerirani su s desne i imenovani s lijeve strane, a tekst je ispisan dijagonalno pokraj svakog odgovarajućeg stupnja. Prvi stupanj (*Dar al-ğalāl*), koji ujedno funkcionira i kao mjesto na koje majstor smješta osam džennetskih kapija,²⁹ prostire se cijelom dužinom unutarnjeg prostora ograničenog bordurom, a boji ga svijetlosmeđom bojom, dok su lučni prolazi koji simboliziraju kapije ispunjeni zlatom. Tekst kojim pojašnjava i ukazuje na džennetske kapije smješta tik ispod tanke crne linije na kojoj počiva prvi stupanj u nizu i osam lučnih otvora. Zbog nedostatka pro-

27 Među ostalim rukopisima u kojima je na oba prikaza korišten simbol u obliku kruga je onaj u Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar 2263, prepisan u šabanu 1239. (aprila 1824), primjerak u Milli Kütüphane, Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi 06 Hk 4454, prepisan u ramazanu 1241. (aprila 1826) te onaj u İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Arkeoloji Yazmaları 1241, prepisan rebia I 1255 (maja 1839).

28 O predstavama dženneta u islamskom minijaturnom slikarstvu primjerice vidi: Bahattin Yaman, „Türk Minyatür Sanatında Cennet”, *Bellekten*, sv. LXXII, br. 263, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2008., str. 141-154.

29 U Kur'anu se ne spominje tačan broj džennetskih kapija te ovo pitanje ostaje otvoreno, no poznato je da džennem ima njih sedam, o čemu će biti više riječi na prikladnom mjestu. Vidi primjerice: Christian Lange, „The ‘Eight Gates of Paradise’ Tradition in Islam: A Genealogical and Structural Study”, *Roads to Paradise: Eschatology and Concepts of the Hereafter in Islam*, ur. Sebastian Gunther i Todd Lawson, Brill, Leiden, 2017, str. 346.

stora na prvom crtežu, naziv ovog – prvog stupnja majstor je upisao okomito u unutrašnjosti zlatne bordure. Na njega se naslanja naredni – drugi stupanj (*Dar al-salām*), jednake dužine kao onaj na prvom prikazu, ali znatno skraćen na drugom. Oba boji tamnocrvenom bojom, koja je nešto svjetlija na drugom prikazu. Suptilnu razliku u predodžbi i opisu ova dva dijela prikaza čini *Zastava zahvalnosti* (*Liwā' al-ḥamd*) koja se izdiže iznad drugog džennetskog stupnja na prvom prikazu, u desnom dijelu. U malom broju rukopisa iz komparativne skupine ova je zastava sadržana na oba crteža,³⁰ ali nije izvedena s toliko detalja i posvećenosti kao u sarajevskom primjerku, u kojem se tri položena trokuta obojena zelenom bojom nastavljaju na pravokutni barjak uokviren crnom bordurom, u skladnoj harmoniji s kopljem i ornamentom pri njegovu vrhu, izvedenim u zlatu. U podnožju barjaka smješteno je *Brdo zahvalnosti* (*Ġabal ḥamd*), ali majstor i ovdje izostavlja odgovarajući simbol kojim bi ga prikazao. Najveći broj ostalih prikaza sadrži suptilne simbole kojima je ovo Brdo prikazano, a čini ih skupina malenih tačkica, oblik jednostavna luka ili zakrivljenih kontura, često ispunjenih različitim bojama, u koje je obično zabodeno koplje Zastave.³¹ Njegov tekstualni opis u sarajevskom primjerku dijelom se naslanja na treći stupanj dženneta (*Ma'wā*), obojen zelenom bojom – identičan na oba prikaza. Nadalje se pruža i četvrti stupanj (*Huld*), obojen tamnonarandžastom, ali je na desnom prikazu boja sada znatno izbljedjela, tako da se teško može razaznati. Slično je i s petim stupnjem (*Na'im*), kojega je smeđa boja na prvom prikazu sada izbljedjela i oštećena. Šesti (*Firdaws*) stupanj majstor ispunjava zlatom, sedmi (*Qarār*) boji žutom, dok osmi (*Adan*) označava jarko crvenom bojom, također izbljedjelom na prvom prikazu. Posljednja tri pravokutnika, smještena pri samom vrhu piramidalnog niza, neznatno se razlikuju u visini i širini, no sve nedosljednosti rezultat su majstorova nevjesta rasporeda elemenata u kompoziciji stranice. Pri samom vrhu piramide, na obje je stranice ispisan tekst *Najviši džennetski stupanj* (*a'lā al-ġinān*). Samo u jednom primjerku *Marifetname* iz skupine komparativnog materijala, koji se čuva u Beyazit Kütüphanesi u Istanbulu pod signaturom Beyazit B3782, ispisani su svi nazivi džennetskih

30 To je slučaj u samo četiri primjerka. Usporedi među njima primjerice onaj u Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 2850, koji je džumada I 1208. (decembra 1793) u Erzurumu prepisao ḥ. Ibrāhīm b. Muṣṭafā, ili onaj u Manisa Kütüphanesi, Manisa İl Halk Kütüphanesi 5340, koji je u mjesecu ševalu 1239. (juna 1824) prepisao 'Osmān b. Yūsuf, također u Erzurumu.

31 Simbol je izostavljen u primjerku u Beyazit Kütüphanesi u Istanbulu, Beyazit B3487, čiji su prepisivač i godina prijepisa nepoznati, u dva primjerka u Süleymaniye Kütüphanesi: Pertevniyal 409, prepisan šabana 1209. (februara 1795) te u onom pod signaturom Halet Efendi 185, prepisan mjeseca džumada II 1222. (augusta 1807) i u primjerku u Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Hacı Bektaş-ı Veli Dergahı BY10728 koji je 20 džumada II 1234. (15. aprila 1819) prepisao 'Alī b. Aḥmed İspārtāvī Sillevī.

stupnjeva, ali samo na crtežu koji sadrži prikaz Kabe i nebeskih svodova. Na većini drugih prikaza izvršena je numeracija, a brojevi su najčešće upisivani u središnjem dijelu svakog stupnja, dok nekolicina njih ne sadrži ni naziv niti broj stupnja.³² Usporedbom palete korištenih boja nameće se zaključak da nije postojalo striktno pravilo pri vezivanju neke od boja za određeni stupanj, tj. majstor ih je mogao diferencirati shodno vlastitom nahodanju. Premda su za izradu crteža u mnogim primjercima korištene srodne nijanse boja, njihov redosljed po stupnjevima nije isti. Stupnjevi su pritom uvijek nanizani piramidalno, a razlikuju se tek dužinom ili visinom kojom ih majstor predstavlja.

U gornjem desnom uglu na oba prikaza smješten je *Sidrat al-muntahā* – blagoslovljeno nebesko drvo, *kod kojeg je džennetsko prebivalište*,³³ a iz središta zlatnoga kruga koji ga simbolizira, tik uz uspravno ispisani tekst pruža se džennetsko drvo Tuba, čije se grane (po četiri na oba prikaza) i listovi steru preko osam džennetskih razina, nadvisujući i lučne otvore kapija. Njegove su grane u zlatu, dok su listići obojeni sivom bojom, poput onih na središnjoj borduri, s kojima dijeli i oblikovne značajke. Premda se beskrajne grane, sukladno Erzurumijevim navodima, šire po džennetskim perivojima, majstor sebi ne daje mašte i ne prikazuje dosljedno druge autorove detaljne opise:

Uzvišeni Allah je ispod višnjeg Arša i od njegove svjetlosti, te nasuprot Kursije, a iznad džennetā, stvorio jednu prazninu koja nalikuje na bijeli biser. To je mjesto Sidretul-munteha i mjesto iz kojeg se hrani korijen Tuba drveta. Tu se nalazi i mjesto [maqām] Džebraila i njemu bliskih meleka. Uzvišeni Allah je na Sidri stvorio i jedno veliko drvo koje se naziva Tuba. Njegov korijen je od žutoga zlata, grane od crvena merdzana, lišće od zelenog smaragda, a raznovrsni mu plodovi od šećera. Njegove beskrajne grane dosežu do dvora džennetskih, a bezbrojne mu plodove ubiru stanovnici dženneta. [R-105, fol. 4v]

U oblikovanju i prikazu grana drva Tuba sarajevski rukopis dijeli najveće sličnosti s dvama rukopisima u Süleymaniye Kütüphanesi: Serez 3767 i Mihrişah Sultan 266, u kojima godina prijepisa nije zabilježena.

32 Usp. primjerice rukopis u Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt B3487, čiji su prepisivač i godina prijepisa ostali nepoznati, onaj u İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Arkeoloji Yazmaları 142_2 koji je 1240. hidžretske godine (1824-25) prepisao ‘Abdullāh b. Ahmed, ili onaj sa Univerziteta u Michiganu, Ann Arbor, University of Michigan, Special Collections Research Center, Isl. Ms. 826, dostupan putem poveznice: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015079129824&seq=57> [9. novembra 2025] koji je mjeseca zul-hidždžeta 1220. (februara ili marta 1806) prepisao Muştafā b. ‘Abdullāh u Erzurumu.

33 Kur’an, LIII: 15. Svi navodi kur’anskih ajeta dati su prema prijevodu Besima Korkuta.

Središnji dijelovi kompozicije se razlikuju te prikazuju i opisuju dva oprečna mjesta.³⁴ Prvim prikazom (fol. 13v), među ostalima, dominira vizualna predodžba *Sedam nebeskih svodova*, o kojima Erzurumi raspravlja u trećem poglavlju svoga djela (fol. 6v-7r). Majstor nebeske svodove prikazuje matematički, nižući ih jedan ispod drugog u vidu polukružnih lukova svijetloplave boje, kojima pridodaje i svojevrsno podnožje, pa se doimaju poput kakva nadsvođena prolaza na čijem se kraju jasno razaznaje nevješto izvedena crno-zlatna građevina koja simbolizira Kabu (Hram Časni). Bez znakovitijih razlika, nebeski svodovi i Kaba predstavljani su na sličan način i u ostalim primjercima u kojima su majstori koristili različitu paletu boja za svodove i „podnožja”. Prostor kojim je u sarajevskom primjerku Kaba omeđena podebljan je zlatnom bojom, pa se doima poput osmog polukružnog svoda, prikazanog tik uz najudaljeniji nebeski svod. Na ovaj se prostor naslanja i *Nebeska Kaba* (Bayt al-ma‘mūr), smještena ravno iznad ovozemaljske, predstavljena također polukružnim svodom čija je unutrašnjost obojena jarko crvenom bojom. U najvećem broju rukopisa iz skupine komparativnog materijala, za prikaz *Nebeske Kabe* majstori su koristili simbol kružnice ili kruga, najčešće obojenog crvenom ili narandžastom bojom, a rjeđe zlatnom, dok je na pojedinim crtežima posve izostavljen.³⁵ Najrodniji simbolu u sarajevskom rukopisu jesu oni na crtežima u ranije spomenutim primjercima: Beyazıt B3782 i Mihrişah Sultan 266. Između dvije Kabe, unutar zlatnoga okvira, autor smješta dva pravougaonika (od kojih je onaj donji znatno manji), a između njih simbol nedefinirana oblika, koji prikazuju *Okean* (baħr muħīt), *Planine* (ğibāl), *Snijeg* (talğ), *Hladnoću* (bard) i *Zemlju* (arđ). S desne strane prikaza, naslonjeni na nebeske svodove, smješteni su Mjesec i Sunce, predstavljeni prepoznatljivim ali ovelikim simbolima, uz odgovarajući tekst koji ih pojašnjava. Unutrašnjost kruga obojenog zlatnom bojom zauzima simbol tamnocrvene boje koji izgledom podsjeća na zvijezdu sa sedam krakova, a zacijelo predstavljaju sunčeve zrake, dok je mjesec predstavljen uobičajenim simbolom polumjeseca, obojenog zlatnom bojom. Na svim su drugim crtežima ovi simboli posve maleni i izvedeni u obliku jednostavnog kruga (za Sunce), najčešće obojenog zlatnom bojom, i jednako jednostavnog oblika polumjeseca. Samo su u istanbulskom rukopisu Mihrişah Sultan 266 u kružiću koji simbolizira Sunce iscertane tanke radijalne linije.

U podnožju prvoga nebeskog svoda ispisan je tekst koji ukazuje na *Mjesto meleka koji nosi sedam zemaljskih slojeva*, dok je pri samom dnu s obje

34 To je slučaj i sa svim ostalim prikazima sadržanim u rukopisima iz skupine komparativnog materijala.

35 Usporedi primjerice rukopis u Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi 185 koji je mjeseca džumada II 1222. (augusta 1807) prepisao Ḥasan Zuħdī Dabbāğzāde Erzurūmī.

strane prvog svoda majstor smjestio planine Kaf – ne pridružujući im nikakve simbole. Više iznad nalazi se s desne strane *Prvi berzeh unutar bedema* (al-barzaḥ al-awwal bi-dāḥil al-šūr) i s lijeve strane *Drugi berzeh unutar bedema*, dok pri samom vrhu u luku stoji natpis *Sedam nebesa* (al-samāwāt al-sab‘). Na *Zastore meleka* (ḥuḡab al-malaka) ukazuje samo tekstualnim opisom i smješta ga s gornje desne strane. Sarajevski rukopis jedini je primjerak u kojem je izostavljen njihov simbol, dok je u svim drugim prikazan u obliku pravougaonika podijeljenog horizontalnim linijama. Zdesna i slijeva, u ravni najvišeg nebeskog svoda, postavljene su dvije identične skupine simbola u vidu pravougaonika podijeljenih horizontalno na tri jednaka dijela i krugova koji se spuštaju iz njihova središnjega dijela, istovjetni onom koji simbolizira *Levhi mahfuz*. U poljima s desne strane prikaza, obojenim naizmjenično zlatnom i ružičastom bojom, smješteno je *Užeglo more* (baḥr-i mašḡūr), *Baḥr-i raḳḳ-i maṅšūr*, te *Baḥr-i rizḳ-i maḳsūm*,³⁶ dok u kružnoj formi egzistira Dan (*gündüz*),³⁷ predstavljen svijetlosmeđom nijansom. Ispod kruga ispisan je tekst koji upućuje na postojanje *Osnove dana*. Na suprotnoj je strani, odozgo prema dole, smješteno *More blagoslova* (Baḥr-i en‘ām), *Veliko more* (baḥr-i ḳumḳām),³⁸ te *More život(in)ja* (Baḥr-i ḥay/a/vān), dok u zlatnom krugu egzistira *Noć* (gece),³⁹ a ispod njega je, također tekstualnim opisom, ukazano na postojanje *Osnove noći*. U slobodnom prostoru između potonjih simbola, s obje strane, prostrta su *Mora božanskih riznica*.

Središnjim dijelom kompozicije na suprotnoj strani (fol. 14r) dominira šturi prikaz *Mjesta sakupljanja i stajanja ljudi na Sudnjem danu* (Maḥšar) koje zakriva golemi, široki ružičasti vatreni svod. Ova se vatra širi sve do donjeg dijela prikaza, obuhvaćajući sve elemente koji nude sliku i opis džehennema. Pod vatremin su svodom smješteni vitalni eshatološki simboli koji čitatelja asociraju na Dan suda. S gornje lijeve strane pod svodom blista *Sunce* (šams),

36 Mnogo je nedoumica oko naziva ovih mora iz Riznica Božije darežljivosti. To je moguć razlog što na nekim likovnim prikazima nisu ispisana nikako, ili u njima nalazimo dosta odstupanja. Drugo more je gotovo izvjesno navedeno kao *raḳḳ-i maṅšūr*, s obzirom na to da se taj termin javlja u Kur'anu: *fī raḳq maṅšūr* prevedeno kao „na koži razvijenoj” (Kur'an, LII: 3). Sljedeće je *More dosuđene opskrbe* (rizḳ-i maḳsūm). Kao primjer odstupanja možemo navesti sljedeće: kritičko izdanje osmanskog teksta *Marifetname* termin *rizḳ* bilježi kao *zaḳḳ*. Vidi: Elif Aḡca Coşkun, „Ma'rifet-Name – Transkripsyon, Inceleme, Sözlük, Dizin”, neobjavljena doktorska disertacija, TC Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü: Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ankara, 2023., str. 95; s druge strane, u rukopisu Gazi Husrev-begove biblioteke R-105 termin *raḳḳ* zabilježen je kao *daḳḳ*: *bahr-i daḳḳ-i maṅšūr*, fol. 7r.

37 Kao tekstualni opis korištena je turska riječ.

38 Vidjeti: Teufik Muftić, *Arapsko-srpskohrvatski rječnik*, tom II, Starješinstvo Islamske zajednice u SR Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji, Sarajevo, 1984., str. 2894.

39 I ovdje je za tekstualni opis korištena turska riječ.

oblikom srodno onom na prvom crtežu, no ovdje ima osam krakova i obojeno je zlatnom bojom. U drugim je primjercima na ovom crtežu simbol *Sunca* znatno veći nego na onom na kojem je smješteno među nebeske svodove, a predstavljen je najčešće u obliku zlatnog kruga, rijetko s dodanim linijama u crvenoj ili zlatnoj boji, znatno rjeđe kao kružnica, ili je posve izostavljen.⁴⁰ Zdesna su *Minberi poslanikā* (manābir al-anbiyā') koje simboliziraju tri identična pravokutna trokuta, postavljena u istom nizu, a koji oblikom i suprotnim detaljima doista podsjećaju na ovaj prostor, promatran bočno. U četiri su primjerka oslikana po četiri minbera,⁴¹ a postavljeni su u dva reda, po dva u svakom, dok su na većini drugih crteža sadržana tri, postavljena u jednom nizu, kao u sarajevskom primjerku, ili pak u kružnom rasporedu.⁴² Oblikom i paletom korištenih boja najrodniji minberima u sarajevskom rukopisu jesu iznova oni u primjerku pod signaturom Mihrišah Sultan 266. Ispod minbera nalazi se *Mjesto zahvalnosti* (maqām maḥmūd), a majstor nam ga predočava u obliku jednostavnog cvijeta s pet zlatnih latica pravilna i jednaka oblika. Još jedna Zastava zahvalnosti, bojom i izgledom znatno srodna onoj na džennetskim perivojima (fol. 13v), zabodena je među ostalim amblemima, no ovdje je izvedena s više pažnje i posvećenosti detaljima. Kraj nje su tri istovjetna simbola ružičaste i zlatne boje, kojima su prikazane *Kursije uleme* (karāšī al-'ulamā'). Na nižoj razini prikazane su i *Terazije djela* (mīzān al-a'māl), a simbolizira ih uprošćen prikaz vage s dva identična tasa.⁴³ Desno od terazija, smještene najniže, nalaze se i *Bilješke djela* (Dafātīr al-a'māl), koje čine tri niza zlatnih tačkica: u prvom ih je nizu osam, u drugom sedam, dok posljednji niz sadrži njih šest. Krajnje lijevo od prikazanih simbola dijagonalno je upisan tekst *Zemlja mahšera*.⁴⁴ Navedeni elementi prisutni su na svim drugim crtežima u rukopisima iz skupine komparativnog materijala, pozicionirani na gotovo identičnim mjestima ispod vatrenoga svoda, uz rijetke izuzetke

40 Izostavljen je u primjerku u Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Hacı Bektaş-ı Veli Dergahı BY10728.

41 Usporedi primjerice onaj u kolekciji Safvet-bega Bašagića TC.4: <http://digitalna.kniznica.info/zoom/66807/view?page=54> [10. novembra 2025].

42 Vidi primjerice rukopis u Süleymaniye Kütüphanesi, Nuri Arlasez 105.

43 *Mjerenje toga dana biće pravedno: oni čija dobra djela prevagnu, oni će šta žele postići; a oni čija dobra djela budu lahka, oni će, zato što dokaze Naše nisu priznavali, stradati.* Kur'an, VII: 8-9.

44 Neki od navedenih simbola, poput terazije djela, zastave zahvalnosti, ali i Israfilova roga, sadržani su na poznatoj minijaturi koja prikazuje Sudnji dan, u *Falname* (Knjiga pretkazanja) pripisanoj imamu Džaferu Sadiku, nastaloj u Tabrizu oko 1550. godine. Minijatura je dostupna putem poveznice: <https://harvardartmuseums.org/collections/object/199019> [25. augusta 2025].

onih na kojima je izostavljena predodžba Bilješki djela,⁴⁵ koje su u ostalim primjercima uglavnom prikazane u obliku većih ili manjih krugova, kružnica, tačkica i isprekidanih linija. Valja ukazati na izvanrednu sličnost svih navedenih elemenata između sarajevskog i istanbulskog primjerka Mihrişah Sultan 266, no treba istaknuti da su u sarajevskom izvedeni suptilnije i kvalitetnije.

S desne strane, iznad ružičastog vatrenog svoda, a neposredno ispod prvog džennetskog stupnja i kapija, smješten je izduženi, uski pravougaonik od zlata, unutar kojeg je sadržano pet istovjetnih simbola. Ovi združeni simboli zaobljene forme imaju predstaviti *Zidine Bedema za maloumne i djecu mušrika* (sūr al-a'rāf makān al-mağānīn wa atfāl al-mušrikīn), na šta ukazuje tekst upisan ispod, u dva retka. Ovakvi združeni brežuljkasti simboli nalaze se iznova samo u navedenom primjerku Mihrişah Sultan 266, no ovdje brežuljkaste forme u višem nizu sežu do vrha pravougaonika, dok su u sarajevskom spuštene nešto niže, a iz njih se izdižu uspravne linije koje prelaze okvir unutar kojeg su smještene. Bedemi su u svim drugim primjercima prikazani simbolom u obliku pravougaonika podijeljenog na jednaka sitna polja ispunjena raznolikim bojama, koja tvore polje nalik mozaiku. Pri vrhu su nerijetko smješteni i pojednostavljeni dekorativni elementi u vidu šiljastih lukova ili gusto raspoređenih uspravnih linija kojima su katkada pridružene i vodoravne, tvoreći tako mrežastu strukturu.⁴⁶ Lijevo od Zidina iscertan je simbol u zlatu nejasna značenja, a tik uz njega smješteno je *Vrelo Kevser* koje predstavlja veliki zlatni krug obavijen zelenim pojasom. Nad njime izviru *Mnoga pojila* (al-kāsāt al-kaṭīra), tačnije njih šesnaest, u obliku malenih listića od zlata, položeni na simbol prstenasta oblika, čija je unutrašnjost obojena svijetlozelenom bojom. Dopadljive su predodžbe i u drugim primjercima, gdje su *pojila* prikazana kao maleni vrčevi ili krčazi, postavljeni sa svih strana kvadrata koji simbolizira Vrelo Kevser.⁴⁷ Na većini je crteža ono prikazano u vidu kružnice, kvadrata ili pravougaonika, kojima su također sa svih strana pridodani kružići, tačkice ili linije. Simbolu u sarajevskom primjerku iznova je najrodniji onaj u Mihrişah Sultan 266 koji ima tek nešto više pojila, a tekst je upisan unutar kruga svijetlozelene boje.

Na prvom su prikazu džehennem i nebeski svodovi simbolički odvojeni trima izduženim, spojenim pravokutnicima u kojima su – odozgo prema dole – smješteni Crvena stijena (ružičaste boje), Zelena svjetlost (svijetlozelene

45 Među njima usporedi primjerice onaj u Milli Kütüphanesi, Milli Kütüphanesi Yazmalar 06 Mil Yz B 687.

46 Najupečatljiviji je prikaz u primjerku iz kolekcije Safvet-bega Bašagića TC.4: <http://digitalna.kniznica.info/zoom/66807/view?page=54> [10. novembra 2025].

47 Vidi rukopis u Süleymaniye Kütüphanesi, Hüseyin Paşa 282, prepisan u Erzurumu zulkadeta 1235. (augusta 1820), rukom Hāfiẓa Derviṣa Muḥammeda al-'Alīla b. 'Alīja, te onaj u Milli Kütüphanesi, Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi 06 Hk 4454.

boje) te Riba u moru (žute boje), jednako kao i u svim ostalim primjercima. Sam prikaz džehennema ovdje je smješten na skućenom prostoru, dok onaj na suprotnoj strani zauzima znatno više prostora, ali se ipak ne razlikuju te sadrže istovjetne elemente i simbole.

U samome dnu obje slike, naslonjene na borduru od zlata, smješteno je sedam razina džehennema, postavljenih jedne naspram drugih, kao u ogledalu. Svaka je razina predstavljena u obliku pravokutnika, različite nijanse crvene, osim šeste i sedme razine, predstavljenih sivom i crnom bojom. Potonje su razine suptilno odvojene tankom crvenom linijom, vidljivom samo na prvom prikazu, a u slobodnom prostoru iznad, s lijeve strane, okomito je u dva reda ispisan tekst *nizine Bedema i drugi berzeh* (asāfil al-sūr wa al-burūğ al-tānī). Razine su numerirane odozgo prema dolje, suprotno principu prema kojem su nizani džennetski perivoji; što se dublje ponire, to se svaka razina produljuje. Nazivi razina, na prvom prikazu ispisani naopačke, ovdje su napisani uspravno, smješteni su uz desni rub, dok su brojevi unutar pravougaonika; na drugom su pak prikazu smješteni slijeva, a brojevi su upisani u nizovima. Samo su u sarajevskom rukopisu, na oba crteža, stupnjevi imenovani i diferencirani upotrebom različitih boja, dok su u svim ostalim samo numerirani i obojeni uvijek istom nijansom, najčešće ružičaste ili crvene. Pritom su u najvećem broju primjeraka najdublje razine uvijek jednake dužine (osobito peta, šesta i sedma), dok se prema vrhu svaka od njih sužava.⁴⁸

Sedam naziva koje Erzurumi koristi da opiše i imenuje džehennem jesu:

1. *Džehennem*
2. *Sa'īr*
3. *Saqar* – (LXXIV:26-27)
4. *Ġaḥīm*
5. *Ḥuṭama* (CIV:5-6)
6. *Lazā* – (Buktinja; LXX:15)
7. *Hāwija* – (Bezdan; CI:9-10)

Dvije istovjetne strane džehennema, čije su razine na drugom prikazu nešto više izdužene, razdvaja *Dolina naricanja* (Wādī wayl). Kroz sedam džehennemskih razina prikazanih na lijevoj strani obje slike proteže se okomita crna linija, pri vrhu neznatno proširena i konkavno udubljena, kojom autor predstavlja bunar *Ġayyā*.⁴⁹ Nadvisuje ih *Most Sirat*, duž kojega su, s unutraš-

48 Izuzetak je samo istanbulski primjerak Mihrişah Sultan 266, u kojem su razine na oba crteža oblikovane kao u primjerku iz Gazi Husrev-begove biblioteke, te još jedan iz iste biblioteke, pohranjen pod signaturom Hamidiye 702, no razine su ondje samo na crtežu koji sadrži prikaz *Maḥşara* oblikovane kao u sarajevskom primjerku. Godina prijepisa ovog rukopisa također nije poznata.

49 *A njih smijeniše zli potomci, koji molitvu napustiše i za požudama pođoše; oni će sigurno zlo proći;* (Kur'an, XIX: 59). Prema Bejdaviju, riječ *gayyā* znači zlo. Vidi: *Kur'an sa*

nje strane, postavljena i sedmera vrata, odnosno kapije.⁵⁰ Obojeni su zelenom bojom, a svodovi nad kapijama označeni su crnim krugovima, istaknutim pred svijetlom pozadinom listova. Nad mostom naslikanim na prvom prikazu stoji natpis *Most Sirat koji nadvisuje džehennem*, dok nad onim na drugom prikazu stoji samo natpis *Sirat*. Most Sirat najvećim dijelom okružuje vatra, no jedan je dio ostavljen otvoren, kao jedini izlaz i prolaz s Mjesta okupljanja na Danu suda.⁵¹ Ovaj relativno široki prolaz prati tekst *Put Sirata*, ispisan okomito. Svi navedeni elementi prisutni su i u drugim primjercima, izvedeni više ili manje vješto, drukčijeg oblika ili boje, dok jedinu značajniju razliku čini prolaz, koji je u najvećem broju rukopisa dosta dubok i uzak.⁵²

Sa središnjom, četvrtom kapijom na slici je povezan prostor na kojemu se nalazi drvo Zekcum. Uz shematizirani prikaz drva Zekcum stoji i natpis *Džehennemska hladnoća (šāvuḳ-i ġahannam)*. S desne strane prostora kojim je ograničeno drvo Zekcum postavljena je slika kazana koji autor opisuje kao *Kazan s katranom (kaṭrān kāzānī)*. Njegov prikaz izostao je samo u primjerku *Marifetname* s Univerziteta u Michiganu, u kojem simbola za kazan nema niti na jednom crtežu.⁵³ Usporedbom ostalih elemenata nisu uočene znakovite razlike ni u drugim primjercima, no iznenađuje posvećenost s kojom je na pojedinim crtežima naslikano drvo Zekcum, sa stiliziranim granama i listićima.⁵⁴ Opis drva Zekcum u kur'anskom je tekstu prilično slikovit i zastrašujući, kao *hrana grješniku, u trbuhu će kao rastopljena kovina vreti, kao što voda kada ključa vri*,⁵⁵ a *plod će mu poput glava šejtanskih biti*.⁵⁶ Jedan od rijetkih tekstualnih opisa i simbola koji je izostao u sarajevskom primjerku *Marifetname* iz Gazi Husrev-begove biblioteke jest natpis *Tmina i Zastor*,

prijevozom na bosanski jezik, prijevod s originala, objašnjenja uz prijevod i pogovor Enes Karić, Bosanska knjiga, Sarajevo, 1995., str. 309. Ibn Kesir je, pozivajući se na druge autoritete, opisuje kao dolinu u Džehennemu, velike dubine i smrdljivih jela. Vidi: Ibn Kesir, *Tefsir: skraćeno izdanje*, Visoki saudijski komitet za pomoć BiH, Sarajevo, 2002., str. 809.

50 *Za sve njih mjesto sastanka Džehennem će biti, on će sedam kapija imati i kroz svaku će određen broj njih proći.* (Kur'an, XV: 43-44).

51 Vidi: Ahmet T. Karamustafa, „Cosmographical Diagrams”, *Cartography in the Traditional Islamic and South Asian Societies*, ur. J. B. Harley i David Woodward, The University of Chicago Press, Chicago, 1992., str. 88, sl. 3.18.

52 U tom se smislu, među ostalima, osobito ističu dva rukopisa u Süleymaniye Kütüphanesi: Fatih 2849 i Yazma Bağışlar 2263, a vidi i onaj iz kolekcije Safvet-bega Bašagića TC.4: <http://digitalna.kniznica.info/zoom/66807/view?page=54> [12. novembra 2025].

53 Vidi: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015079129824&seq=56> [12. novembra 2025].

54 Usporedi primjerak u Süleymaniye Kütüphanesi, Hüseyin Paşa 279.

55 Kur'an, XLIV: 44-46.

56 Kur'an, XXXVII: 65.

prisutan na gotovo svim drugim crtežima. Smješteni su pri njihovu samom dnu, u izduženom pravokutniku na kojem su postavljene džehennemske razine, a koji je u sarajevskom primjerku posve izostao, dok su razine nanizane na borduri. Jedini primjerak u kojem je ovaj element također posve izostao jest iznova Mihrişah Sultan 266, dok je na nekima prisutan, ali ne sadrži tekstualno pojašnjenje.

Zaključak

Iluminirani rukopis *Marifetname* iz rukopisnog fonda Gazi Husrevbegove biblioteke u Sarajevu, pohranjen pod signaturom R-105, osobito je značajan i izdvaja se temeljnim kodikološkim odrednicama kao jedini poznati primjerak ovog djela sadržan u zasebnom kodeksu, dok su drugi poznati prijepisi ovog djela koji se čuvaju u različitim bosanskohercegovačkim zbirkama sastavni dio kodeksa s više djela ili pak nisu cjeloviti. Izdvaja se i kao jedini primjerak u kojem je sadržan dvostranični prikaz i opis islamske kozmologije, čija je detaljna znanstvena obrada izostala i kod nas i u svijetu. U ovom im je radu posvećena dužna pažnja detaljnom analizom i pojašnjenjima, a stavljani su pritom u opsežnu komparativnu analizu s brojnim paralelnim predstavama sadržanim u drugim rukopisima *Marifetname*. Posve očekivano, najveći broj komparativnog materijala pronađen je u različitim rukopisnim zbirkama u Republici Turskoj, njih ukupno trideset pet, jedan u Sjedinjenim Američkim Državama i primjerak koji je po svojoj provenijenciji nesporno bosanskohercegovački, a danas se čuva u Univerzitetskoj biblioteci u Bratislavi, iz kolekcije Safvet-bega Bašagića. S obzirom na to da do danas autograf djela nije pronađen, među njima je osobito važan najstariji poznati prijepis *Marifetname* u svijetu, nastao u autorovu rodnom mjestu samo četiri ili pet godina po završetku djela, dakle za autorova života. Rukopis smo pronašli u Edirnama, Republika Turska, u Selimiye Kütüphanesi, pohranjen pod signaturom Selimiye Yazmalar 4633, a mjesto i godinu prijepisa, kao i ime prepisivača utvrdili uvidom u kolofon djela. Pored ovog primjerka, na isti smo način pronašli još pet prijepisa završenih do kraja XVIII stoljeća, od kojih su svi pohranjeni u različitim rukopisnim zbirkama u Republici Turskoj.

Usporedbom iluminiranih rukopisa koji su poslužili kao komparativna građa, došli smo do zaključka da svi sadrže kompozicijski gotovo iste prikaze, izvedene manje ili više vješto, što je svakako ovisilo o umješnosti majstora. Razlike među njima pritom su suptilne i ne mijenjaju značenje osnovnog sadržaja i opisā koje donosi Erzurumi. Navedena činjenica navela je na zaključak da su svi kozmički dijagrami rađeni prema istom, kanonskom modelu koji je zacijelo morao biti sadržan u samom autografu djela, te da nije postojao njihov proizvoljan izgled prema nahođenju naručitelja, majstora ili

prepisivača. Slike su jednostavna crteža jer tematika vezana uz vjerske sadržaje, problematizirana u Erzurumijevu djelu, kao i u brojnim drugim djelima islamske provenijencije, nije obrađivana iz umjetničkih pobuda. Radi se o vizualnoj prezentaciji s kombinacijom slike i teksta kao dodatnoga pojašnjenja. Autor dosljedno slijedi kur'anske opise, hadise Poslanika islama te različite predaje, koji su pretočeni u slike, svodenjem većine njenih elemenata na uprošćene geometrijske forme.

Premda je u nekim rukopisima sadržana godina i mjesto prijepisa, kao i njihov prepisivač, sigurniju dataciju sarajevskog primjerka temeljem usporredbe likovnih prikaza teško je utvrditi. No opsežna analiza pokazala je pritom veliku sličnost crteža i većine njihovih elemenata sadržanih u sarajevskom primjerku s onima u rukopisu pohranjenom u Istanbulu, u Süleymaniye Kütüphanesi, pod signaturom Mihrişah Sultan 266, u čijem kolofonu nismo pronašli nikakve podatke o godini i mjestu prijepisa, kao ni o prepisivaču, tek napomenu da je djelo prepisano s autografa. Premda temeljem te važne napomene nije moguće pretpostaviti niti približno vrijeme nastanka sarajevskog primjerka, sličnost može ukazivati na to da je jedan od njih poslužio kao predložak za nastanak onog drugog.

Izvori i literatura

Izvori

- [Ibrāhīm Haḳḳī Erzurūmī], *Ma'rifetnāma*, R-105, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu
- [Ibrāhīm Haḳḳī Erzurūmī], *Ma'rifetnāma*, Fatih 2850, Süleymaniye Kütüphanesi
- [Ibrāhīm Haḳḳī Erzurūmī], *Ma'rifetnāma*, Fatih 2849, Süleymaniye Kütüphanesi
- [Ibrāhīm Haḳḳī Erzurūmī], *Ma'rifetnāma*, Yazma Bağışlar 3897, Süleymaniye Kütüphanesi
- [Ibrāhīm Haḳḳī Erzurūmī], *Ma'rifetnāma*, Serez 3767, Süleymaniye Kütüphanesi
- [Ibrāhīm Haḳḳī Erzurūmī], *Ma'rifetnāma*, Hüsrev Paşa 282, Süleymaniye Kütüphanesi
- [Ibrāhīm Haḳḳī Erzurūmī], *Ma'rifetnāma*, Hüsrev Paşa 279, Süleymaniye Kütüphanesi
- [Ibrāhīm Haḳḳī Erzurūmī], *Ma'rifetnāma*, Hazreti Nasuhi 188, Süleymaniye Kütüphanesi
- [Ibrāhīm Haḳḳī Erzurūmī], *Ma'rifetnāma*, Murad Molla 1316, Süleymaniye Kütüphanesi

- [Ibrāhīm Haqqī Erzurūmī], *Ma'rifetnāma*, Pertevniyal 408, Süleymaniye Kütüphanesi
- [Ibrāhīm Haqqī Erzurūmī], *Ma'rifetnāma*, Pertevniyal 409, Süleymaniye Kütüphanesi
- [Ibrāhīm Haqqī Erzurūmī], *Ma'rifetnāma*, Hamidiye 702, Süleymaniye Kütüphanesi
- [Ibrāhīm Haqqī Erzurūmī], *Ma'rifetnāma*, Halet Efendi 187, Süleymaniye Kütüphanesi
- [Ibrāhīm Haqqī Erzurūmī], *Ma'rifetnāma*, Halet Efendi 185, Süleymaniye Kütüphanesi
- [Ibrāhīm Haqqī Erzurūmī], *Ma'rifetnāma*, Halet Efendi 186, Süleymaniye Kütüphanesi
- [Ibrāhīm Haqqī Erzurūmī], *Ma'rifetnāma*, Pertev Paşa 334, Süleymaniye Kütüphanesi
- [Ibrāhīm Haqqī Erzurūmī], *Ma'rifetnāma*, Yazma Bağışlar 2263, Süleymaniye Kütüphanesi
- [Ibrāhīm Haqqī Erzurūmī], *Ma'rifetnāma*, Nuri Arlasez 105, Süleymaniye Kütüphanesi
- [Ibrāhīm Haqqī Erzurūmī], *Ma'rifetnāma*, Mihrişah Sultan 266, Süleymaniye Kütüphanesi
- [Ibrāhīm Haqqī Erzurūmī], *Ma'rifetnāma*, Milli Kütüphane Yazmalar 06 Mil Yz B 621/1, Milli Kütüphane
- [Ibrāhīm Haqqī Erzurūmī], *Ma'rifetnāma*, Milli Kütüphane Yazmalar 06 Mil Yz B 807, Milli Kütüphane
- [Ibrāhīm Haqqī Erzurūmī], *Ma'rifetnāma*, Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi 06 Hk 4454, Milli Kütüphane
- [Ibrāhīm Haqqī Erzurūmī], *Ma'rifetnāma*, Milli Kütüphane Yazmalar 06 Mil Yz B 14, Milli Kütüphane
- [Ibrāhīm Haqqī Erzurūmī], *Ma'rifetnāma*, Milli Kütüphane Yazmalar 06 Mil Yz B 687, Milli Kütüphane
- [Ibrāhīm Haqqī Erzurūmī], *Ma'rifetnāma*, Milli Kütüphane Yazmalar 06 Mil Yz B 289, Milli Kütüphane
- [Ibrāhīm Haqqī Erzurūmī], *Ma'rifetnāma*, Arkeoloji Yazmaları 1241, İstanbul Arkeoloji Müzeleri
- [Ibrāhīm Haqqī Erzurūmī], *Ma'rifetnāma*, Arkeoloji Yazmaları 142_1, İstanbul Arkeoloji Müzeleri
- [Ibrāhīm Haqqī Erzurūmī], *Ma'rifetnāma*, Arkeoloji Yazmaları 142_2, İstanbul Arkeoloji Müzeleri
- [Ibrāhīm Haqqī Erzurūmī], *Ma'rifetnāma*, Veliyyüddin Efendi V1783, Beyazıt Kütüphanesi

- [Ibrāhīm Haḳḳī Erzurūmī], *Ma'rifetnāma*, Beyazıt B3782, Beyazıt Kütüphanesi
- [Ibrāhīm Haḳḳī Erzurūmī], *Ma'rifetnāma*, Beyazıt B3487, Beyazıt Kütüphanesi
- [Ibrāhīm Haḳḳī Erzurūmī], *Ma'rifetnāma*, TIEM Yazma Eser Koleksiyonu 3866, Türk ve İslam Eserleri Müzesi
- [Ibrāhīm Haḳḳī Erzurūmī], *Ma'rifetnāma*, Selimiye Yazmalar 4633, Edirne Selimiye Kütüphanesi
- [Ibrāhīm Haḳḳī Erzurūmī], *Ma'rifetnāma*, Mehmed Asım Bey 192, Köprülü Kütüphanesi
- [Ibrāhīm Haḳḳī Erzurūmī], *Ma'rifetnāma*, Manisa İl Halk Kütüphanesi 5340, Manisa Kütüphanesi
- [Ibrāhīm Haḳḳī Erzurūmī], *Ma'rifetnāma*, Hacı Bektaş-ı Veli Dergahı BY10728, Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü
- [Ibrāhīm Haḳḳī Erzurūmī], *Ma'rifetnāma*, Başıgacıova zbirka islamských rukopisov TC.4, Univerzitná knižnica v Bratislave
- [Ibrāhīm Haḳḳī Erzurūmī], *Ma'rifetnāma*, Ann Arbor, University of Michigan, Special Collections Research Center, Isl. Ms. 826, University of Michigan

Literatura

- Adivar, Adnan, *Nauka kod osmanskih Turaka*, prevod s turskog jezika Kerima Filan, Islamska pedagoška akademija, Zenica, 1999.
- Ağca Coşkun, Elif, „Ma'rifet-Name – Transkripsyon, Inceleme, Sözlük, Dizin”, neobjavljena doktorska disertacija, TC Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü: Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ankara, 2023.
- Binark, İsmet; Sefercioğlu, Nejat, *Erzerumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1977.
- Çağrıcı, Mustafa, „İbrahim Hakkı Erzurumi (o. 1194/1780)”, *İslâm Ansiklopedisi*, sv. XXI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2000., str. 305-311.
- Dobrača, Kasim, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. I, Al-Furqan, Fondacija za islamsko naslijeđe i Rijaset Islamske zajednice u BiH, London – Sarajevo, 1421/2000.
- Gibb, E. J. W., *A History of Ottoman Poetry*, sv. IV, ur. Edward Browne, „E. J. W. Gibb Memorial”, Luzac & Company Limited, London, 1967.
- Ibn Kesir, *Tefsir: skraćeno izdanje*, Visoki saudijski komitet za pomoć BiH, Sarajevo, 2002.
- Jahić, Mustafa, *Trajnost islamskog naslijeđa: Rukopisi Gazi Husrev-begove biblioteke*, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 2019.

- Karamustafa, Ahmet T., „Cosmographical Diagrams”, u: *Cartography in the Traditional Islamic and South Asian Societies*, ur. J. B. Harley i David Woodward, The University of Chicago Press, Chicago, 1992., 71-89.
- Kur'an, preveo Besim Korkut, Orijentalni institut, Sarajevo, 1977.
- Kur'an sa prijevodom na bosanski jezik, prijevod s originala, objašnjenja uz prijevod i pogovor Enes Karić, Bosanska knjiga, Sarajevo, 1995.
- Lange, Christian, „The ‘Eight Gates of Paradise’ Tradition in Islam: A Genealogical and Structural Study”, u: *Roads to Paradise : Eschatology and Concepts of the Hereafter in Islam*, ur. Sebastian Gunther i Todd Lawson, Brill, Leiden, 2017, str. 341-370.
- Lavić, Osman, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. XVII, Al-Furqan, Fondacija za islamsko naslijeđe i Rijaset Islamske zajednice u BiH, London – Sarajevo, 1431/2010.
- Lavić, Osman, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Al-Furqan, Fondacija za islamsko naslijeđe i Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, London – Sarajevo, 1432/2011.
- Mehmedović, Ahmed, „Hadži hafiz Muhammed Baqi Džino-zade – sarajevski kadija, vakif, kaligraf i bibliofil”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. XXIX-XXX, Sarajevo, 2009., 225-238.
- Muftić, Teufik, *Arapsko-srpskohrvatski rječnik*, tom II, Starješinstvo Islamske zajednice u SR Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji, Sarajevo, 1984.
- Pelc, Milan, *Minijature u misalima zagrebačkoga biskupa Jurja od Topuskog*, Institut za povijest umjetnosti i Sisačka biskupija, Zagreb, 2018.
- Popara, Haso, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. XVI, Al-Furqan, Fondacija za islamsko naslijeđe i Rijaset Islamske zajednice u BiH, London – Sarajevo, 1429/2008.
- Rogers, J. M., *Empire of the Sultans : Ottoman art from the Khalili collection*, Art Services International, The Nour Foundation, Virginia, London, 2000.
- Şimşek, Selami, *Osmanlı'nın Bilgileri 6: Erzerumlu İbrahim Hakkı*, İlke Yayıncılık, İstanbul, 2016.
- Yaman, Bahattin, „Türk Minyatür Sanatında Cennet”, *Belleten*, sv. LXXII, br. 263, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2008., str. 141-154.

Elektronski izvori

- Ma'rifet nameh. (Buch der Kenntnisse. Allgemeine Encyclopädie.) turc - Isma'il Haqqi - Google Books - <https://books.google.co.jp/books?id=rsRLAAAACAAJ> [15. novembra 2025]

PRILOZI

sl. 1. Ibrāhīm Haqqī Erzurūmī, *Ma'rifetnāma*, R-105, fol. 13v, Gazi Husrevbegova biblioteka, Sarajevo

sl. 2. Ibrāhīm Haḳḳī Erzurūmī, *Ma'rifetnāma*, R-105, fol. 14r, Gazi Husrevbegova biblioteka, Sarajevo

Tabela 1. *Iluminirani rukopisi Marifetname korišteni u radu kao komparativni materijal*

	<i>Biblioteka</i>		<i>Kolekcija / signatura</i>	<i>Godina prijepisa</i>	<i>Mjesto</i>	<i>Ime prepisivača</i>
1	Süleymaniye Kütüphanesi					
	Istanbul	1.1.	Fatih 2849	rabi' I 1233/ januar 1818	Erzurum	Derviş 'Āmil b. Muṣtafā
		1.2.	Fatih 2850	džumada I 1208/ decembar 1793	Erzurum	H. Ibrāhīm b. Muṣtafā b. Aḥmed
		1.3.	Yazma Bağışlar 2263	ša'ban 1239/ april 1824	Erzurum	Aḥmed b. Muḥammed b. ḥ. 'Omer
		1.4.	Yazma Bağışlar 3897	-	-	-
		1.5.	Serez 3767	-	-	-
		1.6.	Hüsrev Paşa 279			
		1.7.	Hüsrev Paşa 282	zul-ka'de 1235/ august 1820	Erzurum	Hāfiz Derviş Muḥammed al-'Alī b. 'Alī
		1.8.	Hazreti Nasuhi 188	-	-	-
		1.9.	Murad Molla 1316	-	-	-
		1.10.	Pertevniyal 408	1195 / 1780	-	Aḥmed b. 'Alī
		1.11.	Pertevniyal 409	ša'ban 1209/ februar 1795	Kastamonu?	ḥ. Hāfiz 'Alī b. 'Abdullāh al-'Arabī
		1.12.	Hamidiye 702	-	-	-
		1.13.	Halet Efendi 185	džumada II 1222/ august 1807	-	Hasan Zuhdī Debbāğzāde Arḍ al-rūmī
		1.14.	Halet Efendi 186	muharem 1221/ mart 1806	Erzurum	'Uṭmān Šidqī b. Muḥammed Šarīf b. 'Uṭmān

		1.15.	Halet Efendi 187	zul-ka'de 1229/ oktobar 1814	Erzurum	Muḥammed b. 'Abdullāh Mu'taq Ḥazīnēdārzāde
		1.16.	Perteḡ Paṡa 334	muharem 1246/ juni 1830	Erzurum	Muḥammed Na'imī b. Mervānizāde
		1.17.	Nuri Arlasez 105	džumada II 1220/ august 1805	Erzurum	Luṡfullāh b. Sulaymān b. Yūsuf
		1.18.	Mihrīṡah Sultan 266	-	-	-
2	Milli Kütüphanē	2.1.	06 Mil Yz B 621/1	-	-	-
	Ankara	2.2.	06 Mil Yz B 807	-	-	-
		2.3.	06 Mil Yz B 14	džumada II 1236/ mart 1821	Erzurum	Muḥammed Šarīf b. Ḥasan b. Maḥmūd b. 'Alī
		2.4.	06 Mil Yz B 687	-	-	-
		2.5.	06 Mil Yz B 289	17. zul-hidždže 1177/ 17. juni 1764	Erzurum	Ḥalīl Ḥudūrī al-Pāsini
		2.6.	Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi 06 Hk 4454	ramadan 1241/ april 1826	-	Aḥmed b. Muḥammed b. ḥ. 'Umar
3	İstanbul Arkeoloji Müzeleri	3.1.	Arkeoloji Yazmaları 1241	rabi' I 1255/ maj 1839	Erzurum	Muḥammed Kāmil, učenik oca mu M. Šarīf ef. Qāḏizāde
		3.2.	Arkeoloji Yazmaları 142_1	safer 1228/ februar 1813	Konstantinije	Yaḥyā Tawfīq b. šejh Muḥammed
		3.3.	Arkeoloji Yazmaları 142_2	1240/1824	-	'Abdullah b. Aḥmed

4	Beyazıt Kütüphanesi	4.1.	Veliyyüddin Efendi V1783	početak muharema 1180/juni 1766	Erzurum	Muḥammed b. Darvīš b. Yūsuf
	Istanbul	4.2.	Beyazıt B3782	-	-	-
		4.3.	Beyazıt B3487	-	-	-
5	Türk ve İslam Eserleri Müzesi	5.1.	TİEM Yazma Eser Koleksiyonu 3866	-	-	-
	Istanbul					
6	Selimiye Kütüphanesi	6.1.	Selimiye Yazmalar 4633	safer 1175/ august 1761	Hasankale Kal'a-i Hasan	Muḥtafā b. Aḥmed al-Ḥūdī
	Edirne					
7	Köprülü Kütüphanesi	7.1.	Mehmed Asım Bey 192	ša'ban 1235/ maj 1820	-	'Umar al-Sirrī Başkarakullukçi b. Muḥammed b. ḥ. 'Umar
	Istanbul					
8	Manisa Kütüphanesi	8.1.	Manisa İl Halk Kütüphanesi 5340	ševal 1239/ juni 1824	Erzurum	'Uṭmān b. Yūsuf
9	Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü	9.1.	Hacı Bektaş-ı Veli Dergahı BY10728	20 dżumade II 1234/ 15. april 1819	-	ḥ. 'Alī b. ḥ. Aḥmed Paspertavi (= İspartavi)
10	University of Michigan	10.1.	Special Collections Research Center Isl. Ms. 826	zul-hidždze 1220/ februar 1806	Erzurum	Muḥtafā b. 'Abdullāh
	Ann Arbor					

11	Univerzitetna knjižnica v Bratislave	11.1.	TC. 4	rabi' I 1228/ mart 1813	Erzurum	Luṭfullāh b. Sulaymān b. Yūsuf
----	--	-------	-------	----------------------------	---------	--------------------------------------

**Graphic Representations and Descriptions of Islamic Cosmology
in the *Ma'rifetnāme* of Ibrāhīm Haḳḳī Erzurūmī
from Gazi Husrev beg's Library**

Abstract

This paper discusses the renowned encyclopedic work *Ma'rifetnāme* (The Book of Knowledge) by the Islamic scholar Ibrāhīm Haḳḳī Erzurūmī (d. 1194/1780), preserved in Gazi Husrev Beg's Library in Sarajevo under the call number R-105. The book holds particular significance as a type of Ottoman encyclopedia that, among other materials collected and categorized by the author into several units, each arranged by themes and chapters, presents a classification of the entirety of knowledge from the perspective of a post-classical Ottoman encyclopedist. Following a brief introduction to the author, the structure, and the fundamental thematic determinants of the *Ma'rifetnāme*, the authors pay particular attention to the illuminated pages depicting and describing Islamic cosmology (*hay'at al-islām/ashkāl al-islām*), which are analyzed from an art historical perspective and compared with numerous related materials, including the oldest known handwritten copy of this work in the world. The depicted and described sections, as presented by Erzurūmī, are examined and interpreted with reference to their representations in the Quran, the hadiths of the Prophet of Islam, and various traditions.

Keywords: Islamic cosmology, Islamic art, *Ma'rifetnāme*, Ibrāhīm Haḳḳī Erzurūmī, Gazi Husrev Beg's Library.